

از مکتب خانه تا مدرسه

فروزنده محفوظ

www.ketab.ir

سرشناسه: محمدرضا، فروزنده، ۱۳۲۴ - Mahfouz, Forouzandeh
 عنوان و نام پدیدآور: از مکتب خانه تا مدرسه / فروزنده محفوظ
 مشخصات ناشر: تهران: نشر قطره، ۱۳۹۸
 مشخصات ظاهری: ۳۲۸ ص، مصرع
 فروست: سلسله انتشارات - ۲۰۱ - ۶۲۲ - ۵۹ - ۱ - ۸
 شابک: وضعیت فهرست نویسی: فیبا
 موضوع: آموزش و پرورش - ایران - تاریخ
 موضوع: Education-Iran-History
 موضوع: آموزش و پرورش - ایران - تاریخ - پیش از ۱۳۰۰
 موضوع: Education-Iran-History-To 633
 موضوع: آموزش و پرورش - ایران - تاریخ - قرن ۱۴
 موضوع: Education-Iran-History-20th Century
 رده بندی کنگره: ۴ الف ۳ م / ۱۳۱۵ LA
 رده بندی دیویی: ۹۵۵/۲۷۰
 شماره ی کتاب شناسی ملی: ۵۵۹۱۵۶۸

شابک: ۹۷۸ - ۶۲۲ - ۲۰۱ - ۵۹ - ۱ ISBN: 978-622-201-059-1

از مکتب‌خانه تا مدرسه

فروزنده محفوظ

صفحه‌آرا: ژیلای سخن

طراح جلد: بامداد نوریان

چاپ اول: پاییز ۱۳۹۸

چاپ: دیجیتال نقش

تیراژ: ۴۰۰ نسخه

بها: ۵۲۰۰۰ تومان

نشر قطره به هیچ وجه از بهای برای تغییر قیمت استفاده نمی‌کند.

استفاده از این اثر، به هر شکلی

بدون اجازه ممنوع است

خیابان دکتر فاطمی، خیابان شیخ‌الر (ششم)، کوچه بنفشه، پلاک ۸

تلفن: ۳-۵۱-۳۳ ۸۸۹۷

دورنگار: ۸۲ ۰۷ ۸۹۷۸

کد پستی: ۱۴۱۵۶۷۳۳۱۳

www.nashreghatreh.com

info@nashreghatreh.com

nashr.ghatreh@yahoo.com

Printed in the Islamic Republic of Iran

فهرست

پیش‌گفتار.....	۹
فصل اول: کلیات جغرافیایی، اجتماعی و سیاسی ایران پیش از اسلام.....	۱۵
فصل دوم: آموزش و پرورش در ایران باستان.....	۴۷
فصل سوم: شیوه‌های تعلیم و تدریس در قرن‌های نخستین پس از اسلام.....	۷۱
فصل چهارم: مکتب و آموزش در مکتب‌خانه‌ای.....	۷۵
فصل پنجم: حکومت سلسله‌های ایران پس از اسلام.....	۹۹
فصل ششم: دوره‌ی غزنویان، سلجوقیان، تاتار مغرب نظامیه‌ها، حمله‌ی مغول‌ها به ایران و اثرهای ناگوار آن.....	۱۱۷
فصل هفتم: چکیده‌ای درباره‌ی قرون وسطی و رنسانس در اروپا و هم‌زمانی آن با سلسله‌ی صفویان در ایران.....	۱۴۷
فصل هشتم: سلسله‌ی صفویان، آموزش و پرورش در دوره‌ی صفویه و لایزال انقراض صفویان.....	۱۶۱
فصل نهم: وضعیت ایران پس از صفویه تا روی کار آمدن قاجاریان.....	۱۶۷
فصل دهم: انقلاب مشروطیت.....	۲۰۱
فصل یازدهم: اواخر دوره‌ی قاجار و هم‌زمانی آن با جنگ جهانی اول.....	۲۱۳
فصل دوازدهم: اوضاع ایران به هنگام روی کار آمدن رضاخان و آغاز سلسله‌ی پهلوی.....	۲۲۱
سخن پایانی.....	۲۸۷
منابع.....	۲۹۱
منابع تصویرها.....	۳۰۱
تصاویر.....	۳۰۳

به نام خداوند جان و خرد

پیش‌گفتار

تاریخ آموزش و پرورش در همه جای جهان با همه‌ی جنبه‌های زندگی انسان‌ها، از جمله مسائل اقتصادی، مانند کشاورزی، دام‌پروری، صنعت و تجارت، عامل سیاسی مانند انواع حکومت‌ها، دولت و قوانین، و عناصر فکری انسان‌ها هم‌چون فلسفه، علوم، هنرها، ادبیات، دین و مذهب، باورها و به‌طور کلی فرهنگ ارتباط تنگاتنگ دارد. بنابراین در این اثر کوشش شده است تا حدودی و به‌ایجاز به روابط متقابل و حیاتی این عناصر پرداخته شود.

بررسی شیوه‌های آموزش در گذشته و اندیشیدن در مورد ملل کاستی‌ها و عقب‌ماندگی‌ها سبب یافتن راه درست در حال حاضر و آینده است، یعنی اگر در هر زمینه‌ای به شناخت، بهره‌گیری از تجربه‌ها و جمع‌بندی آن‌ها که بر ما و دیگران گذشته است، نپردازیم راه به سوی پیشرفت نخواهیم برد و به گفته‌ی رودکی شاعر بزرگ ایرانی:

هر که نامُخت از گذشت روزگار نیز ناموزد ز هیچ آموزگار

این کتاب حاصل یادداشت‌هایم در طی سال‌ها رویارویی با نادرستی‌ها، کاستی‌ها و فرازوفرودهای آموزش و پرورش است، مسائلی که

در دوران تحصیلی خودم، کودکانم و سال‌ها تدریس در دبستان و دبیرستان با آن رویه‌رو بوده‌ام، هم چنین دغدغه‌های همواری ذهنی‌ام که رسیدن به رشد شناختی، عاطفی و هیجانی، اخلاقی و اجتماعی، نیز تحقق عزت نفس هر انسان جز با آموزش و پرورش درست و خردمندانه برای همگان قابل دستیابی نیست. آموزش بر مبنای علم، عقل و منطق، با نیازهای واقعی و ملموس همه‌ی افراد بشر سروکار دارد، برخورداری از هوا و آب پاک، غذای سالم، مسکن مناسب و امنیت، نیازهایی است که فارغ از زمان و مکان، جغیت، دیر و کین و باورهاست. از هر قوم و قبیله و در هر کجای این جهان باشم به همی این چیزهای ضروری نیاز داریم و این‌ها جز با سرمایه‌گذاران‌های درازمدت و آینده‌نگری برای آموزش و تأکید بر یادگیری همه‌ی افراد جامعه، کارگه‌هی و مشارکت در حل مسائل و مشکلات محیط زیستی و اجتماعی امکان‌پذیر نخواهد بود. این فرایند به تدریج صورت می‌گیرد ولی سرانجام نیمی مطلوب خواهد داشت. هیچ جامعه‌ای فقط با تعداد اندکی افراد نخبه که البته جای خود دارند و مورد احترامند، نمی‌چرخد. اندکی نخبه را نبوی تا آنان به کار و دنیای خویش و ناتوان از حل مشکلات پیچیده زندگی به چاره‌آیی؟

آموزش منحصر به کسب دانش نیست، یادگیری‌های آموختن را فراگرفت، آموختن چگونه اندیشیدن و نقد و بررسی امور از منظم‌ترین اجزای تحقق جامعه مدنی است. نیروی انسانی آموزش‌دیده و کارآمد همه‌ی افراد جامعه، آن جامعه را در فرایند توسعه قرار می‌دهد و چنین نیروی می‌تواند عامل عمده‌ی تولید مادی و معنوی شود. یعنی تحقق جامعه‌ی مدنی با آموزش و پرورش رابطه‌ی مستقیم دارد. با یادگیری و آگاهی است که آدم‌ها می‌توانند برای حل مشکلات، مسئولیت به عهده بگیرند. احساس مسئولیت در حل مشکلات و مسائل پیچیده، کاربرد دانش را برای انسان‌ها قابل لمس و عینی می‌کند و از سوی دیگر تکیه به دیگران و به نیروهای فراواقعی را به

گونه‌ی چشمگیری کاهش می‌دهد و سبب احساس رضایت و شادی درونی می‌شود. آدم‌ها اشتباه می‌کنند، ولی از اشتباه‌های خود و دیگران می‌آموزند و تجربه‌های ناموفق را رها می‌کنند و این دستاورد جز با درگیر شدن مستقیم و عینی با مسائل و مشکلات به دست نمی‌آید. مسائل جهان روزبه‌روز پیچیده و دغدغه‌آمیزتر می‌شود، از جمله تغییرهای اقلیمی، گرم شدن تدریجی کره‌ی زمین، ارتباط آینده‌ی زمین و سوخت‌های فسیلی، افزایش جمعیت و پیچیدگی‌های مربوط به آن. بی‌خیالی و بی‌مسئولیتی نسبت به این مسائل یعنی نابودی حیات برای همه‌ی موجودات جهان. در جهان امروز دیگر مرزی وجود ندارد. کوچک‌ترین رویداد ناهنجار، حتی در دورافتاده‌ترین نقاط دنیا، تأثیرهای مخرب را بر کره‌ی مستقیم و غیرمستقیم بر همه‌ی آدم‌های ساکن کره‌ی زمین می‌گذارد. بنابراین، با ناگزیریم که نسبت به آن‌چه که در جهان می‌گذرد، حساس باشیم. شناسایی علمی و منطقی از رویدادهای اطراف‌مان به دست آوریم تا بتوانیم بر آن‌ها تسلط بیشتری داشته باشیم. به گفته‌ی فردوسی حماسه‌سرای بزرگ ایران «توانا بود هر که داند کارش را بود». گرچه به نظر بدیهی می‌آید ولی مغفول مانده است.

هم‌چنین باید به این نکته‌ی مهم نیز توجه داشت که باسواد بودن، تنها سواد خواندن، نوشتن و اندکی حساب کردن نیست. این مقدار سواد تنها جوابگوی نیازهای نخستین انسان است، ولی از آن‌جا که انسان حیاتی متفاوت از نظر کیفی با سایر موجودات زنده‌ی جهان هستی دارد و بیش‌تر از هر موجود زنده‌ی دیگر نیاز به مراقبت و آموزش برای زندگی کردن دارد. با توجه به تفاوت‌ها و پیچیدگی‌های ذهنی، روانی و هیجانی انسان‌ها، نیز پیچیدگی‌هایی که در ارتباط میان افراد یک جامعه و نیز هر جامعه‌ای با جامعه‌های گوناگون دیگر وجود دارد، هر فردی نیاز به شناخت عمیق از ابعاد گوناگون حیات زیستی و اجتماعی بشری دارد و این امر مهم جز با یادگیری‌های مختلف در زمینه‌های گوناگون و جز با مطالعه مستمر و پویا

فراهم نمی‌شود. مهم‌ترین مفاهیمی که با زندگی همراه با امنیت و شادمانه زیستن انسان‌ها ارتباط دارد، آزادی، عدالت و رسیدن به بینش پذیرفتن دیگری است، یعنی پذیرش تفاوت میان آدم‌ها از نظر جنسیت، قوم، دین و آیین که تنها با نهادینه کردن آموزش‌های خردگرایانه از آغاز کودکی امکان‌پذیر خواهد شد.

این کتاب بیان این نکته‌ی کلیدی است که آن‌چه امروز هستیم بر مبنای همه رویدادهایی است که از گذشته‌های دور تا دوران معاصر بر ما و بر سرزمین‌مان گذشته است. سعی کرده‌ام در این اثر طومارهای گذشته را با نظمی در بیان منم تا خواننده نیز بتواند چشم‌انداز آینده را در حد توانایی خود جست‌وجو و پیش‌بینی کند. در واقع این کتاب نگاهی گذرا و خلاصه به فرهنگ و نظام‌های آموزشی و پرورش ایران از دیرباز تا پایان دوره‌ی پهلوی همراه با معرفی مختصر از اندیشمندان تأثیرگذاری است که از سختی‌ها نهراسیدند و در سرزمینی که همواره دستخوش ناآرامی‌ها، یورش‌ها و بی‌عدالتی‌ها بوده است، توانستند با ایده‌ها و کارهای‌شان راه را برای ما مردمان امروز و نسل‌های آینده تا حدود زیادی هموار کنند، به عنوان نمونه میرزا حسن رشدیه که بارها او و معلمانش را تهدید کردند و یازده بار مدرسه‌هایی را که او با دشواری می‌ساخته ویران کردند، اما او از پا ننشست و من به سهم خود فکر می‌کنم که همین نه‌سال‌کردگان این سرزمین به این انسان بزرگ مدیون هستیم.

نوشتن این اثر به این امید است که هر فردی خود را جزا از آن‌چه می‌گذرد، نداند و احساس مسئولیت داشته باشد. بدیهی است که همه چیز می‌گذرد، این نیز می‌گذرد، ولی چگونه گذشتن مهم است و هیچ پدیده‌ای خودبه‌خود درست نمی‌شود. همه‌ی ما باید دغدغه‌ی این را داشته باشیم که ره‌آوردی سازنده و مثبت، هرچند کوچک در پیشبرد مسائل داشته باشیم. در این اثر تلاش کرده‌ام به‌طور کلی در مورد برخی از اندیشمندان تأثیرگذار

تاریخ که ذخیره‌های ذهنی و زبانی ما را ساخته‌اند، نیز در مورد افرادی که به گونه‌ی مستقیم و غیرمستقیم، اندیشه و کارهای‌شان در زمینه‌ی آموزش و پرورش تأثیر داشته است، کمی بیش از سال تولد و مرگ، به فرازهای زندگی آنان پیردازم.

در پایان باید هم‌چنین از ساعت‌هایی یاد کنم که در جلسه‌های «انجمن پژوهش‌های آموزشی پویا» شاهد بحث‌ها، گفت‌وگوها، نگرانی‌ها و دغدغه‌های اعضای انجمن در مورد مسائل آموزش و پرورش بودم که این همه‌انگیزه‌ی دیگر شد. برای جمع‌آوری یادداشت‌هایم در مجموعه‌ای منسجم و سازمان‌یافته، این کتاب برای آن‌هایی که می‌دانند نوشته نشده است، بلکه برای افرادی است که گذران زندگی روزمره‌شان فرصت مطالعه گسترده را به آنان نداد است. نیز برای دانش‌آموزان با استعدادی که به سبب فقر مادی یا فرهنگی خانواده، مجبور به ترک تحصیل می‌شدند ولی حسرت مدرسه و گذران شور و سرور کوی و بوجوانی به دل‌شان مانده است. هدف و تلاشم این بوده است که ساختار کلی این کار را با بهره‌گیری از منابع گوناگون و متعدد بر اساس توالی تاریخی، درهم‌آمیخته و با تنظیم و شیوه‌ی بیان خود ارائه دهم. نکته‌ی ناگفته‌ی دیگر این که نگارنده، آموزش الفبا و خواندن را به شیوه‌ی مکتب‌خانه‌ای، در خانه و از راه آموختن، سپس امتحان دادم و دوره‌ی دبستان را از کلاس دوم آغاز کردم.

از نویسندگان و پژوهشگران گرامی که اثر را خواندند و با راهنمایی‌های‌شان مرا یاری دادند، از جمله در آغاز آقای مصطفی کاشانی که مرا به ادامه‌ی این پژوهش ترغیب کردند و از آقایان محمدرضا مدیحی، دکتر اقبال قاسمی پویا، اسفندیار معتمدی، هم‌چنین از خوانش دقیق و مؤثر خانم‌ها دکتر فاطمه قاسم‌زاده و ثریا قزل‌ایاق بسیار سپاسگزارم.